

ЗМІСТ

Том I

РУСЬ-УКРАЇНА: З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СТВОРЕННЯ ІМПЕРІЇ

ВСТУП	XVI
ПРО АВТОРІВ	XIX
ПОДЯКИ	XX
1. ДОІСТОРИЧНА РУСЬ-УКРАЇНА	3
2. ФОРМУВАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО СВІТУ	18
2.1. Готи	18
2.2. Аварський каганат	21
2.3. Слов'янська мова	23
2.4. Український етнос	24
3. МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ В VIII-X ст.	28
3.1. Поява Арабського халіфату	28
3.2. Трансконтинентальна торгівля	29
3.3. Транс'європейські торгові шляхи	31
3.4. Поява на європейській арені вікінгів	31
4. ТОРГІВЛЯ В АКВАТОРІЇ БАЛТІЙСЬКОГО МОРЯ В VIII-X ст.	34
4.1. Акваторія Балтійського моря	34
4.2. Слов'янський Рах на Південній Балтиці	35
4.3. Острів Волін (Wollin)	36
4.4. Трансбалтійська торгівля	37
5. ВЕЛИКИЙ ВОЛЗЬКИЙ (СРІБНИЙ) ШЛЯХ У VIII-XI ст.	40
5.1. Траса Волзького шляху	40
5.2. Хазарський каганат	42
5.3. Торгові потоки	42
5.4. Торгівля слов'янськими рабами	43

6. САРМАТИ, АЛАНИ Й РУСЬ	47
6.1. Сармати й скіфи	47
6.2. Алани	48
6.3. Вплив сарматів і аланів на Русь-Україну	50
6.4. Аланські купці	52
6.5. Алани на берегах Балтики	53
6.6. Походження слова «Русь»	55
6.7. Згадки про «русь» у давніх джерелах	57
6.8. Локалізація Русій	66
7. РОЗСЕЛЕННЯ ПЛЕМЕН І РОЗМІЩЕННЯ КУЛЬТУР НА ТЕРИТОРІЇ РУСИ-УКРАЇНИ В V-IX ст.	68
I. КУЛЬТУРИ V-VII СТ.	68
7.1. Празько-корчацька (житомирська) культура	68
7.2. Суківсько-дзедзіцька культура	69
7.3. Пеньківська культура	70
7.4. Колочинська культура	72
7.5. Соціальна структура слов'янської родини	72
II. КУЛЬТУРИ VII-X СТ.	73
7.6. Лука-райковецька культура	74
7.7. Волинцівська й роменська культури	74
7.8. Пастирське городище	75
7.9. Салтівсько-маяцька культура (СМК)	76
8. РУСЬКИЙ КАГАНАТ	86
8.1. Торговий шлях «з германців у хазари»	86
8.2. Поява козаків	89
8.3. Революція в Хазарському каганаті й поява Руського каганату	93
8.4. Грошовий обіг	96
8.5. Про титул «каган»	97
8.5. I. Вінчання на царство Івана Грозного	98
8.5. II. Династія Габсбургів	100
8.5. III. Династія Гогенцоллернів	101
8.5. IV. Династія Романових	102
8.6. Війна з Хазарським каганатом	103
8.7. Виникнення Києва і його роль у становленні Руського каганату	105
9. КИЇВСЬКА РУСЬ	110
9.1. Протиріччя у давньоруських літописах	110
9.2. Аскольд і Дір і Рюрик	114
9.3. Русь, Руська земля й Мала Русь	117
9.4. Ігор і Ольга	121

9.5. Святослав	124
9.6. Про тамгу, «тризубець» і оселедець	126
9.6. I. Кіска-оселедець	126
9.6. II. Тамга	127
9.6. III. Тамга «тризубець»	130
9.7. Язичеські уявлення Русі	132
9.8. Князь Володимир і Візантія	136
9.9. Хрещення Русі	139
9.10. Реформи кн. Володимира й міжнародна торгівля	144
9.11. Міста й віче	149
9.12. Соціальна й етнічна структура Русі	153
9.13. Болеслав I Хоробрий і претензії Польщі на землі Русі	158
9.14. Реформи й геополітика кн. Ярослава (Мудрого)	162
9.15. Київ – Новий Єрусалим	166
9.16. Руський Рах. Формування Руської православної цивілізації.	
Софійність. Монастирі	170
9.16. I. Етнічна природа російської еліти	171
9.16. II. Софійність	172
9.16. III. Монастирі	174
9.17. Походження старослов'янської й давньоруської писемності	177
9.18. Розпад Київської Русі	184
10. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКИЙ ПЕРІОД	192
10.1. Галицько-Волинське князівство	192
10.1. I. Роман Мстиславич	194
10.1. II. Данило Галицький	195
10.1. III. Під владою Орди	197
10.1. IV. Боротьба за австрійську спадщину	198
10.1. V. Злет і падіння Галицько-Волинського князівства	200
10.2. Геополітична ситуація в Східній Європі в XIII-XIV ст.	202
10.2. I. Принципи геополітичного керування Орди	202
10.2. II. Кондомініум Орди й Литви	204
10.2. III. Інкorporація Південної Русі до складу Великого кн. Литовського	207
10.2. IV. Злет і падіння Мамає. Куликовська битва	209
10.2. V. Союз Вітовта й Тохтамиша. Кревська унія	210
10.3. Геополітичні паралелі з нинішнім часом	215
10.4. Данницькі відносини Південно-Західної Русі з Ордою	216
10.5. Деградація економіки, культури й соціальних відносин у Південно-Західній Русі в XIII-XIV ст.	220
10.6. Геополітика в Східній Європі від Кревської до Люблінської унії	224
10.6. I. Союз Вітовта й Орди. Київ – тимчасова столиця Орди	224
10.6. II. Період міжусобиць (1430-1440)	225
10.6. III. Київське князівство	227
10.6. IV. Поява на політичній арені Туреччини	228
10.6. V. Кримське ханство й Київщина	230
10.6. VI. Люблінська унія 1569 р.	233

10.7. Соціальна структура Корони Польської	234
10.8. Еміграція євреїв до Русі-України	236
10.9. Економіка й культура Польщі в XV-XVII ст.	241
10.10. Геополітика Польщі в XV-XVII ст.	245
10.11. Сарматизм	247
10.12. Геополітика, економіка й культура Московської держави в XV- на початку XVII ст.	256
10.12. I. Канонічна історія Московської держави	256
10.12. II. Про назву «Росія»	257
10.12. III. Геополітична доктрина. Москва – Третій Рим	258
10.12. IV. Моделі державного устрою в слов'янському Рах	262
10.12. V. Соціальні відносини й економіка	263
10.12. VI. Культура й освіта	267
10.13. Кримське ханство	269
10.13. I. Становлення Кримського ханства	269
10.13. II. Соціальний і етнічний склад і звичаї	272
10.14. Економіка, соціальні відносини й культура Південної та Південно-Західної Русі в XV-XVI ст.	275
10.14. I. Руські князі та шляхта	275
10.14. II. Міщани	278
10.14. III. Селяни	279
10.14. IV. Культура й освіта в Південній Русі	282
11. ПРАВОСЛАВНЕ КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.	286
11.1. Реформація в Європі	286
11.2. Тридентський собор і контрреформація	287
11.3. Іван Федоров і початок друкарства на Русі	290
11.4. Гуртки кн. Курбського та кн. В.-К. Острозького й Острозька школа	292
11.5. Церковні братства	300
11.6. Берестейська унія	301
12. ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА	307
12.1. Формування етнічних груп на території Русі-України на XV ст.	307
12.2. Формування етносу «татари»	309
12.3. Формування козацького народу (X – сер. XIII ст.)	312
12.4. Селянська версія походження козаків	315
12.5. Політичні обставини висування селянської версії	325
12.6. Огляд версій істориків щодо походження козацтва	332
12.7. Формування козацького народу (етносу) (XIII-XVI ст.)	334
12.7. I. Чорні клобуки	334
12.7. II. Черкеси-козакі в Північному Причорномор'ї	335
12.7. III. Ординські козакі	337
12.7. IV. Козакі на службі у руських князів	338
12.7. V. «Розбійницька» економіка. Витоки тіньової економіки	341
12.7. VI. Шляхи міграції кочівників і козаків на землі Русі й Дикого поля	345
12.7. VII. Етнічний склад населення Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств	349

12.7.VIII. Етнічні витоки знатних родів Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств	351
12.7.IX. Етнічні витоки рядового козацтва	356
12.8. Великий кн. Литовський Гедимін і його нащадки	357
12.8.I. Походження Гедиміновичів	357
12.8. II. Походження Чингізідів	360
12.8. III. Нащадки Гедиміна	361
12.9. Відмінності між слов'янським та козацьким етносами	362
12.9. I. Ставлення до жінок	362
12.9. II. Зовнішній вигляд і одяг	364
12.9. III. Дім, побут і ведення господарства	366
12.9. IV. Звичай та міфологія	371
12.9. V. Суспільно-політичний лад	373
12.9. VI. Антропологія	377
12.9. VII. Мови	382
12.10. Новітні дослідження етногенезу козацтва	390
12.11. Православні витоки козацтва	394
12.12. Запорозька Січ. Козаки городові й низові	396
12.12. I. Військо Запорозьке низове	396
12.12. II. Запорозька Січ	398
12.12. III. Січ як Антисвіт	401
12.12. IV. Козаки городові й низові	402
12.13. Між Європою та Азією.	
Етнічний склад населення Русі-України на початок XVII ст.	403
12.14. Еліти й геополітика в Східній Європі в добу Середньовіччя	405
12.14. I. Спадкоємність <i>Рах</i> на території Русі-України	405
12.14. II. Харизматичний лідер і харизматичний клан	406
12.14. III. Харизматичний клан Русь	407
12.14. IV. Раси й мови	409
12.14. V. Європеїди в Азії	410
12.14. VI. Природа еліт у середньовічних східноєвропейських державах і їхня конкурентоспроможність	414
13. ПІВДЕННА ТА ПІВДЕННО-ЗАХІДНА РУСЬ	
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.	420
13.1. Про назву «Україна»	420
13.2. Соціальний і етнічний склад населення Південної Русі на початок XVII ст.	430
13.2. I. Етноси й субетноси на Русі й у Східній Європі	430
13.2. II. Соціальний склад населення Київщини і Брацлавщини	431
13.3. Висунення Києва на роль лідера у Русі в першій половині XVII ст.	437
13.3.I. Експансія католицтва й унії на землі Русі на початку XVII ст.	437
13.3.II. Релігійно-моральне піднесення Києво-Печерської лаври і її боротьба з унією в 1593-1627 рр.	439
13.3.III. Геополітичні аспекти боротьби за Русь. Гетьман Сагайдачний	442
13.3.IV. Київське братство. Відновлення православної ієрархії на Русі	446
13.3.V. Традиційне суспільство й перехід до ранньомодерного суспільства	448
13.3.VI. Києво-Могилянська колегія. Реформи Петра Могили	448
13.4. Субетноси Русі: Галичина й Волинь. Протестантизм на Русі в XVII ст.	455

14. ЕПОХА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	460
14.1. Геополітична ситуація в Європі в середині XVII ст.	460
14.1. I. Західна Європа в середині XVII ст.	460
14.1. II. Московське царство в середині XVII ст.	462
14.2. Повстання Б. Хмельницького	464
14.2. I. Особистість Б. Хмельницького	464
14.2. II. Початок козацького повстання	465
14.2. III. Чекаючи на вибори короля Речі Посполитої	471
14.3. Три моделі розвитку Русі	473
14.3. I. Модель Великого князівства Руського	473
14.3. II. Модель козацької республіки Війська Запорозького	474
14.3. III. Синтетична модель – «сарматська». Південноруський (український) сарматизм	478
14.4. Геополітична багатовекторність Б. Хмельницького	479
14.4. I. Дунайський вектор	480
14.4. II. Шведський вектор	480
14.4. III. Кримсько-турецький вектор	481
14.5. Ієрархія держав і правителів в XVI – на поч. XVIII ст. і особиста унія	484
14.6. В'їзд Хмельницького до Києва у грудні 1648 р. Візит єрусалимського патріарха	487
14.6. I. Обрання короля Яна Казимира	487
14.6. II. Зустріч Хмельницького в Києві	488
14.6. III. Боротьба за підтримку Москви	489
14.6. IV. Патріарх Паїсій і Б. Хмельницький. Психологічні особливості Хмельницького. Єлена	490
14.7. Зборівський договір	493
14.8. Козацька автономія	503
14.9. Утворення Слобідської України	506
14.10. Хмельниччина і євреї	511
14.11. Геополітичні варіанти протекторату Козацької автономії	513
14.12. Прийняття Військом Запорозьким протекції Московської держави	517
14.12. I. Залежність Московської держави від Кримського ханства й Туреччини	517
14.12. II. Хмельницький змушує московського царя взяти Військо Запорозьке під свою протекцію	518
14.12. III. Юридичні колізії Переяславського договору	521
14.12. IV. Юридичні основи створення гетьманом Богданом Хмельницьким і Військом Запорозьким Козацької держави під протекцією Московського царя	524
14.13. Причини поразки повстання Б. Хмельницького	526
14.14. Значення Б. Хмельницького	528
14.15. Руїна	529
14.16. Андрусівське перемир'я	537
15. ЕПОХА ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ (1686-1709)	540
15.1. Походження Мазепи й початок кар'єри	540
15.2. На шляху до гетьманства	543
15.3. Перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату	545
15.4. Коломацькі статті	547
15.5. Мазепа приводить до влади Петра I	548
15.6. Роль І. Мазепи в створенні Російської імперії	552

15.7. Роль Києва у формуванні імперської ідеології Росії	554
15.7.I. «Київські старці» у Московській державі	554
15.7.II. Формування Києвом ідеології православної імперії. «Київські старці» – мозковий центр реформ Петра I	557
15.7.III. Культурно-політичний вплив «київських старців» і київської ідеології на Московську державу. Soft power малоросійської колонізації	562
15.8. Адміністративно-господарські реформи гетьмана І. Мазепи	566
15.8.I. Зміцнення позицій Гетьманщини	566
15.8.II. Формування аристократичного стану Гетьманщини	567
15.8.III. Становище населення. Бунти й повстання	569
15.8.IV. Стратегія Мазепи в державотворенні	571
15.9. Азовські походи	574
15.10. Придушення повстання Булавіна	575
15.11. Північна війна (1700-1721)	576
15.12. Іван Мазепа й Мотря Кочубей	578
15.13. Іван Мазепа: зрада або тонкий політичний розрахунок?	580
15.14. Батуринська трагедія	588
15.15. Значення І. Мазепи в державному будівництві Русі-України	593
15.16. Конституція Пилипа Орлика	597
16. ВІД ЄЛИЗАВЕТИ ДО КАТЕРИНИ ІІ	602
16.1. Прихід Катерини ІІ до влади	602
16.2. Олексій і Кирило Розумовські	606
16.3. Брати Розумовські очима іноземців	607
16.4. Соціально-економічна ситуація у Гетьманщині в 1760-х рр.	609
16.5. Приватизація земель і закріпачення посполитих старшиною Гетьманщини	611
16.6. Реформи Кирила Розумовського в Гетьманщині. Ліквідація Гетьманщини	617
16.7. Особливості соціальної структури Гетьманщини	619
16.8. Заселення Дикого Поля. Новосербія та Слов'яносербія	626
16.8.I. Українська укріплена лінія	626
16.8.II. Нова Сербія	627
16.8.III. Слов'яносербія	629
16.9. Граф П. О. Рум'янцев і Русь-Україна	630
16.9.I. Малоросійська колегія та реформи графа Рум'янцева	630
16.9.II. Винокуріння й пияцтво в Малій Росії	633
16.9.III. Перша російсько-турецька війна (1768-1774)	636
16.10. Катерина ІІ і її реформи	639
16.11. Інтеграція Гетьманщини в Російську імперію	647
16.12. Боротьба малоросійської еліти за російське дворянство	650
16.13. Дві моделі розвитку Малої Росії	654
16.13.I. Інтеграційна імперська модель	654
16.13.II. Soft power малоросійської колонізації у другій половині XVIII ст.	656
16.13.III. Концепція Малої Росії	665
16.14. «Исторія Русовъ или Малой Россіи»	667
16.15. Про більшовицькі міфи	672

16.16. Запорозька Січ у XVIII ст. і її ліквідація	676
16.16.I. Військо Запорозьке Низове під Османською протекцією	676
16.16.II. Повернення Війська Запорозького Низового під протекцію Російської імперії	678
16.16.III. Соціальні й економічні відносини на Запорозькій Січі	679
16.16.IV. Ліквідація Запорозької Січі	682
16.17. Анархія vs. самодисципліна як показники цивілізованості суспільства. Супер-его	686
16.18. Віце-король Південної Росії кн. Г. Потьомкін	690
16.19. Приєднання Криму	691
16.19.I. Евакуація християнського населення з Криму	691
16.19.II. Ліквідація Ногайської орди та приєднання Криму	693
16.20. Колонізація та економічний розвиток Північного Причорномор'я	695
16.21. Розробка Потьомкіним геополітичної стратегії Російської імперії	703
16.22. Мала Росія в Російській імперії: колонія, метрополія або рівноправний суб'єкт?	711
16.23. Висновки	721
ЛІТЕРАТУРА	726

ВСТАВКИ

Скіфські царі Іданфірс і Скопас	13
Св. рівноапостольний вел. кн. Київський Володимир	137
Місто	151
Ярослав Мудрий	163
Данило Галицький	193
Михайло Чернігівський і боярин Федір	199
Мамай і князі Глинські	204
Кн. Костянтин Іванович Острозький	232
Обряд хрестоцілування	256
Засічні смуги	260
Андрій Михайлович Курбський	262
Правосуддя в Кримському ханстві	276
Університети	284
Іван Федоров	291
Василь-Костянтин Острозький	293
Мелетій Смотрицький	298
Кн. Дмитро Іванович Вишневецький	318
Петро Конашевич-Сагайдачний	444
Петро Могила	451
Юрій Стефанович Немирич	458
Вестфальська система міжнародних відносин	461
Особиста унія	485
Феофан Прокопович	556
Камералізм	560
Концепція hard power – soft power	564
Семен Палій	573
Сердюки й компаніїці	582
Батурин гетьманський	589
Пилип Орлик	598
Англія – батьківщина промислової революції	600
Самодержавство	605
Українська укріплена лінія	627
Петро Олександрович Рум'янцев-Задунайський	630
Дніпровська лінія	638
«Правила управління» Катерини II	642
Олександр Андрійович Безбородько	658
Віктор Павлович Кочубей	659
Марія Ігнатівна Закревська-Будберг	661
Огороджування в Англії	674
Еміграція до Америки з Англії	675
Князь Григорій Олександрович Потьомкін-Таврійський	692
Антон Андрійович Головатий	710

МАЛЮНКИ

Мал. 5.1. Торгові міжнародні шляхи VIII-XI ст.	41
Мал. 7.1. Територія поширення ранньосередньовічних слов'янських культур	69
Мал. 7.2. Карта-схема розміщення археологічних культур останньої чверті I тис. н. е. на території України та сусідніх районів	73
Мал. 7.3. Карта Ідрісі 1154 року	77
Мал. 7.4. Карта пам'яток салтівської культури, розташованих в басейнах річок Сіверський Донець і Оскіа	78
Мал. 7.5. Слов'янські та салтівські городища	79
Мал. 7.6. Кам'яні фортеці та городища в Хазарському каганаті	80
Мал. 7.7. Поширення слов'янських племен на схід протягом VII-IX ст. н. е. і зона поширення салтівської культури	81
Мал. 7.8. Карта-схема поширення скарбів мартинівського типу	84
Мал. 9.1. Персні з тамгами. Золото. с. Мала Перещепина, Україна. VII ст. Ермітаж	127
Мал. 9.2. Сарматські племена в I ст. н. е.	129
Мал. 9.3. Тамга кн. Святослава Ігоревича	131
Рис. 9.4. Поширення типологічних груп мечів IX-XI ст. у межах Давньої Русі й торговельний шлях Регенсбург – Київ – Игиль.	147
Мал. 9.5. Схема тричленної соціальної структури Європи	159
Мал. 9.6. Шляхи формування сучасних мов, діалектів і койне, які використовували на території Русі-України, зі старослов'янської мови	183
Рис. 10.1. Протистояння між Північно-Східною та Південно-Західною Руссю	204
Мал. 10.2. Сліди тамг у польській геральдиці	254
Мал. 12.1. Шляхи міграції козаків у XI-XVI ст. і християнські єпархії у Північно-Східному Причорномор'ї та Криму в IV-X ст.	347
Рис. 12.2. Карта-схема антропологічних зон України	380
Мал. 13.1. Частина Руської землі кінця XIII ст. Згідно з Руським літописом. Реконструкція за Іпатіївським списком	424
Мал. 13.2. Титульний аркуш першого видання «Опису України» Боплана, де відсутнє слово «Україна»	426
Рис. 15.1. Печатки князів Курцевичів	542
Рис. 15.2а. Економічний розвиток Східної Європи у XVI – першій пол. XVII ст.	594
Рис. 15.2б. Економічний розвиток Центральної Європи у XVI – першій пол. XVII ст.	595
Мал. 16.1. Родовід і герб Хама Данилея Кукси	653
Мал. 16.2. Напрямки міграції населення у VII-XIX ст.	696
Мал. 16.3. Схема формування Русі-України	722

ТАБЛИЦІ

Табл. 1.1. Інновації в Давньому світі	15
Табл. 6.1. Згадки про «русь» у давніх джерелах	57
Таблиця 9.1. Пріоритети українських політиків	161
Табл. 9.2. Еволюція праслов'янських мов	178
Табл. 10.1. Закріпачення селян у Центральній і Східній Європі	235
Табл. 13.1. Приклади переходу диграфа «OU» у букви «в», «у» і «о»	428
Табл. 13.2. Формування етносів і субетносів у Східній Європі в XVI-XVII ст.	431
Таблиця 14.1. Трирівнева ієрархія європейських держав XVI – поч. XVIII ст.	484
Табл. 14.2. Втрати населення Русі в результаті воєнних дій 1648-1676 рр.	530
Табл. 14.3. Держави, автономії та землі на території сучасної України у другій половині XVII ст.	539

ВСТУП

Всесвітня історія – це історія виникнення і розпаду держав, імперій і цивілізацій. Багато з них вражали сучасників своїми міццю та величчю, але від них залишилися тільки археологічні артефакти і в кращому разі згадки в античній літературі. Про могутність Єгипетської цивілізації нагадують лише піраміди та залишки величних храмів. Те ж саме можна сказати і про цивілізації майя, етрусків, шумерів. Учені налічують близько 30 цивілізацій, з яких у наш час збереглося тільки сім (за С. Гантінгтоном [454]). Значно більше зникло могутніх держав, їхня кількість обчислюється сотнями. Історія наводить нам багато прикладів, коли за певних умов другорядні і навіть «третьорядні» держави за короткий історичний період виходили на позиції лідерів, а непохитні імперії розпадалися. Так, периферійна та малозначуща за європейськими мірками XII ст. Англія до XVIII ст. вийшла на позицію світового лідера і створила могутню Британську імперію, а потужна і величезна в XVII ст. Річ Посполита через століття вже зникла з карти Європи.

Всупереч поширеній думці, держави не існують самі по собі і не є самоціллю для населення. Люди підтримують ту державу, яка максимально відповідає їхнім сподіванням, відображає їхню самоідентифікацію і сприяє їхньому процвітання. Така держава концентрує в собі енергію свого населення і стає вдалим проектом, що зберігається в історії. Держави, які зростають, передусім відображають успішну внутрішню комунікацію між усіма прошарками свого населення і забезпечують комфортність їхнього існування.

Падіння держави в першу чергу пов'язане з внутрішніми конфліктами і диспропорціями (соціальними, економічними, етнічними, політичними) її розвитку.

Створення успішної, процвітаючої і конкурентноспроможної держави – завдання дуже складне, але цілком можливе. Таке завдання стоїть і перед Україною.

У цьому контексті для нас надзвичайно цінним є успішний досвід наших предків, які в X-XI століттях створили могутню Русь, у XVIII-XIX ст. – Російську імперію, а у XX ст. – провідну світову державу – СРСР. Якщо наші предки спромоглися створити держави світового рівня і в наших жилах тече їхня кров, то ми маємо визнати, що ми здатні бути світовим лідером. Водночас ці держави зазнали краху через об'єктивні і суб'єктивні причини, що також має бути об'єктом дослідження.

Перші два десятиліття незалежного існування України показали всю недосконалість хаотичної метушні та фрагментарних еkleктичних запозичень законів, міфів і політичних моделей різних успішних держав. Історія показує два основні шляхи побудови держав: освіченою елітою згори (приклад – США) та прагненням населення знизу (приклад – Німеччина). Проте навіть у другому випадку проект «Німеччина» виявився успішним завдяки появі лідера – Пруссії, яку очолила прогресивна еліта. Тому для успішної побудови

держави необхідні дві складові: наявність спрямованої в майбутнє еліти та аналіз історичних коренів цієї держави, її архе, традицій населення. Це дозволить нам зрозуміти, чим ми є, яке наше призначення в сучасному глобальному світі і як оптимально використовувати наші історичні, ментальні та географічні переваги для побудови успішної держави. Відомо, що наше майбутнє закладене в нашому минулому. Тому в цій книжці ми постаралися неупереджено проаналізувати наше славетне і трагічне минуле, щоб побачити причини гірких провалів і витоки блискучих перемог. Ми будемо окремо зупинятися на тих факторах, які сприяли динамічному розвитку, і аналізувати ті причини, які призводили до поразок. Як побачимо далі, наше надзвичайно багате історичне минуле пропонує нам безліч апробованих рецептів успішної діяльності та прикладів негативних і безвихідних стратегій.

Історичний аналіз витоків і шляхів становлення нашої держави дозволить нам прояснити і дати відповіді на такі злободенні питання, які стоять у центрі уваги нашої політичної еліти:

1. Яка модель управління найоптимальніша для нашої країни: президентська чи парламентська, авторитарна чи демократична, або ж модель з усіченою демократією? Пряма або представницька демократія? Якщо представницька – то мажоритарна, партійна або змішана, із відкритими списками чи ні?

2. Соціальний устрій: буржуазна капіталістична держава або соціалістична (аграрно-селянська або індустріальна), монархія чи республіка? Які форми власності, особливо на землю, повинні домінувати: приватна, державна, муніципальна, казенна, кооперативна, колективна – і як вони між собою повинні співвідноситися?

3. Адміністративно-територіальний устрій та його форма (форми): унітарна держава або федеративна? Чи повинна це бути однорідна сукупність областей і районів чи більш складна конструкція із земель та автономій? Чи слід запроваджувати культурно-національні або національно-персональні автономії?

4. Чи повинна домінувати титульна нація, і якими мають бути критерії приналежності до неї? Чи, може, для Русі-України більш органічна багатокультурність і наявність умов для творчого самовираження всіх її громадян, незалежно від їхньої національності?

5. Яку економічну модель нам вибирати і які розставляти пріоритети: державний чи корпоративний капіталізм, шведський чи радянський соціалізм, сингапурська чи фінська постіндустріальна модель, або створювати свою власну модель економіки? Якій економіці надавати пріоритет: аграрній, індустріальній або постіндустріальній?

6. Перед нами гостро стоїть питання правової культури. Вотчинне право, прецедентне право, право на основі кримінальних понять чи на основі кодексів законів, або ж нам до душі анархія та правовий нігілізм? Верховенство закону має поширюватися на всіх громадян, чи мають бути такі «милі» окремим категоріям громадян законодавчі винятки? Конституція – закон прямої дії чи рамкової через підзаконні акти? Чому надавали перевагу наші предки: Праву сили або силі Права?

7. Яку назву повинна мати країна, щоб стати успішним проектом: «Україна» чи «Русь», «Роксоланія» чи «Сарматія», як пропонував Б. Хмельницький, чи «Скіфія», як називали її давні греки?

8. Який перед нами геополітичний і цивілізаційний вибір? І звідси випливає: яке місце ми собі визначаємо в системі колективної безпеки, чи ми надаємо перевагу позаблоковому

статусу? Іншими словами, ми хочемо бачити Русь-Україну суб'єктом чи об'єктом світової геополітики? І чи є у нас ресурси, щоб стати геополітичним гравцем?

9. Який міфологічний простір нам будувати, і звідки беруть початок корені нашої державності?

10. І останнє, але ключове питання – що ми хочемо побудувати: державу для Людини, або ж людину, яка повинна існувати для зміцнення Держави?

Запропонована читачеві книжка не є історією Русі-України у загальноприйнятому розумінні. Це політичне дослідження становлення державності Русі-України із залученням історичних фактів і документів, матеріалів археології, а також соціології, психології, економіки, юриспруденції, філософії, семіотики, геополітики і політології. Автори запропонували свіжий погляд на минуле нашої країни і наших земель і в своєму дослідженні виходили з позиції європейської міської (буржуазної) цивілізації і становлення буржуазного (міського) суспільства та правової держави, заснованої на приватній власності.

Критичне осмислення історії - це доля еліти, яка, особливо в перехідні епохи, не повинна боятися вибудувати нові парадигми. Спробуймо і ми розібратися в нашій історії з позицій людини ХХІ століття, знайти і переосмислити ті больові точки, які заважають нам іти в майбутнє. Спираючись на цей аналіз нашого історичного досвіду, ми в наступній роботі запропонуємо читачеві нову геополітичну, соціально-економічну та політичну модель для Русі-України, яка буде співзвучна її історичним традиціям та ефективна в епоху глобалізації та постіндустріальної економіки.

Юрій Мірошніченко, Сергій Удовік, Київ, 2008-2010 рр.

13. ПІВДЕННА ТА ПІВДЕННО-ЗАХІДНА РУСЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

13.1. Про назву «Україна»

Перш ніж почати розгляд козацького періоду в історії України, ми повинні визначитися з назвою «Україна», оскільки цей термін надалі гратиме дуже важливу роль. У першу чергу, дослідимо його етимологію та сферу використання в XI-XVII ст.

Авторитетний серед україномовної інтелігенції політичний діяч і поет *Сергій Шелухін** у своєму дослідженні «Назва України...» так розкриває етимологію терміна «Україна»:

«Московське слово “україна” виводять звичайно од “у края” (чого). Земля, яка лежить “у края” якоїсь території – се по московськи є “україна” тої території. Але-ж по українськи така земля зветься “окраїною”, а ніяк не “україною”. По українськи не можна сказати “у края” чогось, а треба сказати “скраю”, “о край”, “о краї” чогось. Вже через се одно не можна виводити українського слова “україна” од “у края” (порівн. окраєць, окрайка, окрайок).

По українськи “окраїна” і “україна” – се цілком різні поняття і походять од різних слів зовсім не одного, а різного змісту. Вони походять од слів “окраяти” і “украяти”. Слово “украяти” – значить одрізати од цілого шмат, який уявляє сам собою після сього окремих, самостійний предмет з своїми краями, межами, кінцями, з своїми окраїнами. Слово “україна” – се спеціальне поняття про шматок землі, який одрізано (вкраяно, украяно) з цілого і який після сього сам стає окремим цілим і має самостійне значіння, сам уявляє собою світ..., окрему землю, територію, з своїми межами, окраїнами, границями» [478].

---

* Шелухін Сергій Павлович (1864-1938) – правознавець, громадський і політичний діяч, поет (літ. псевд. С. Павленко). Член Української Центральної Ради (з квітня 1917 р.), провідний діяч Української партії соціалістів-федералістів. Обіймав посади генерального судді УНР, міністра судових справ в уряді В. Голубовича (лютий-квітень 1918 р.). У період Гетьманату – Сенатор Цивільного генерального суду Державного Сенату, голова української делегації на мирних переговорах з РРФСР. У період Директорії – виконувач обов'язків міністра юстиції в уряді В. Чехівського (1919 р.). Входить до складу української делегації на конференції у Парижі (1919 р.). Після підписання Варшавського договору УНР з Польщею він вважав, що С. Петлюра не мав права на його підписання.

У 1921 р. емігрував до Чехословаччини, де продовжив активну громадсько-політичну діяльність. У 1921 р. його було обрано головою Всеукраїнської Національної Ради, опозиційно налаштованої до С. Петлюри. У 1926-1928 рр. і 1935-1938 рр. був проректором Українського Вільного Університету, обіймав посаду професора карно-помер у Празі.

Іншу версію пропонує С. Наливайко: «... назва Україна може сходити до надзвичайно давніх часів, до назви Ахура-яна (типу Согдіана, Бактріана, Маргіана, Дрангіана, Сузіана), тобто Країна асурів/ахурів; саме така загадкова Земля Ахури один-єдиний раз згадується в “Авесті”. Тож назва Ахураяна (іранський варіант) легко могла прибрати вигляду Окураяна, Окраяна, Україна, Вкраїна» [316, цит. за 146, 304].

Цей приклад показовий і типовий для дослідників-аматорів, величезна кількість яких з’явилася останнім часом серед рустикальної україномовної інтелігенції. Аналогічних «відкриттів» походження терміна «україна» серед співзвучних назв давніх народів, починаючи від аріїв і закінчуючи міфічним племенем «укрів», можна навести десятки*.

А тепер подивимося, як етимологію цього терміна трактують серйозні вчені.

Передусім звернімося до М. Грушевського: «Стара ся назва [Україна], уживана в староруських часах в загальнім значінню погранича, а в XVI в. спеціалізована в приложенню до середнього Подніпров’я, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем...» [122, 2]. Сучасний авторитетний гарвардський історик Роман Шпорлюк також вважає, що «саме це [*borderland* – «прикордонна область», англ.] означає термін “Україна” протягом століть і в російському і в польському вжитку. “Україною” стали позначати географічний простір від земель донського козацтва до північних районів Угорщини й від гирла Дунаю до земель на північ від Сум і Харкова» [517, 364].

Василь Балушок уточнює:

«В джерелах назва “Україна” “виступає тотожною поняттю «Кордон» в Америці часів її колонізації європейцями й означає зону збройного протистояння двох різних світів і типів цивілізації... А населення «України» й «українних земель» – козацтво, яке жило воєнізованим побутом в умовах перманентної війни, виступає в цих джерелах незалежним і самостійним, піонерами освоєння земель на Кордоні» [17]. Цю позицію поділяє й Олег Гуцуляк, який також проводить паралель між козаками й ковбоями Дикого Заходу. «Безперечно, – пише він, – Україна була окраїною Європи, межею проти іншого, неєвропейського світу. Як Іспанія на Заході, так Україна на Сході Європи боронила останні bastioni європейського духу...» [142, 101].

---

* «Укрів» через непорозуміння вигадав 1822 р. польський граф Тадеуш Чацький, сплутавши їх із уграми (§18.4.1). Проте ця теорія знайшла несподіване продовження. Відомий український журналіст цілком серйозно повідомив одному з авторів, що вчені знайшли згадку про плем’я укрів, що жило в Німеччині, і нібито від них походять українці. Очевидно, малося на увазі маленьке плем’я «украини», що жило вздовж річки Укер в IX-X ст. (§4.2). Такі й подібні «відкриття» не становлять інтересу з наукового погляду, їм можна було б тільки посміхнутися й не надавати значення. Проте справа серйозніша. Ці «відкриття» активно впроваджують у масову свідомість, схильну вірити всяким фантастичним небилицям, під виглядом справжніх наукових досліджень. Мало того, їх вводять до дидактичної і пізнавальної літератури для школярів. Так, наприклад, у дитячій енциклопедії «Я пізнаю світ» (автор-укладач Н. З. Соломко, К.: Школа, 2001) ми можемо прочитати: «... назва Україна ... означає ніщо інше, як територія, земля, яка залишилася внаслідок того, що відкраяли (украяли) від колись єдиного цілого. Так, як залишається від цілої хлібини окраєць, можна сказати й “украєць” – від слова “краяти”, тобто “різати”. Бо не називають у цілій великій хлібини, хоч як її поверни, окрайцем ту, чи ту, а чи ту її частину, лише шматочок, котрий залишається... І дивно ж бо виводити назву Україна від слова “окраїна” (як це роблять чимало й сучасних дослідників), бо недоречно так називати центр Європи...» (с. 133).

Як ми бачимо, мова йде про козацтво прикордоння, а не про території Галичини й Волині*. Проте вживання терміна «україна» залежить від ситуації. З позиції Варшави навіть Східна Галичина була «українною землею» стосовно етнічного ядра Польщі. Слово це однаково звучало і в руській, і в польській (*ucraina/ukrajna*) мовах. Для Московії такою «україною» виступав її південний розмитий кордон із Кримським ханством, яка одержала пізніше назву «Слобідська Україна». Професор Харківського університету філолог-славіст І. Срезневський (1812-1880) вважав, що слово «Україна» у давньоруській мові означало «прикордонна місцевість» [408]. Справді, якщо звернутися до «Літопису Землі Руської» (за Іпатіївським списком), ми виявимо, що в XIII столітті згадуються три України (див. мал. 13.1):

Уперше слово «Україна» згадується під 1187 р. щодо прикордонної зі степом південної частини Переяславської землі (південно-східна частина Києва і Чернігівської області):

«И плакашесь по немь вси Переяславци, бѣ бо любя дружиноу, и злата не сбирашеть, имѣнниа не щадяшеть, но даяшеть дружинѣ, бѣ бо князь добръ и крѣпок на рати и моужьством крѣпкомъ показася, всякими добродѣтелиа наполнен, о нем же Оукраина много постана» [282, 343].

Друга Україна (1189) – це південно-східна частина Галицької землі (нині південно-східна частина Тернопільської та південна половина Хмельницької області): «И еха и Смоленьска в борзѣ; и приѣхавшю же емоу ко Оукраинѣ Галичькой, и взя два города Галичькыи, и оттолѣ поиде к Галичю» [282, 347].

Третя Україна (1213) – суміжна з Ляшською землею територія Волинської землі на лівобережжі середньої течії Дністра (зараз Холамщина в Польщі): «Данилоу... с братомъ и приѣ Берестии и Оугровескъ и Верещинѣ и Столпъ Комовъ и всю Оукраиноу» [282, 375].

Як ми бачимо, всі назви «Україна» стосуються земель прикордонних, малопридатних для перебування (з різних причин).

Цієї думки дотримується й В. Д. Баран: «“Україна”, “Україна Галицька”, “Україна Берестейська” – це... назви земель, які межують із номадським Степом і Польщею» [19, 216]. Після аналізу польсько-литовських джерел XIV-XVII ст. В. Д. Баран робить наступний висновок: «Все це дозволяє нам приєднатися до С. Шелухіна та Н. Яковенко, які схиляються до думки, що літописні “України” слід розуміти не тільки як порубіжжя, порубіжні міста, порубіжне населення, а як синоніми понять “країна”, “край”, похідних від праслов'янського “kraјъ”, “ukraј”, тобто “віддалений шматок землі”, “віддалена частина території”, ширше – “певна територіальна одиниця”» [19, 217]. Тут дуже спірним видається ототожнення автором понять «Україна, українні землі» і «край, країна», і ось чому.

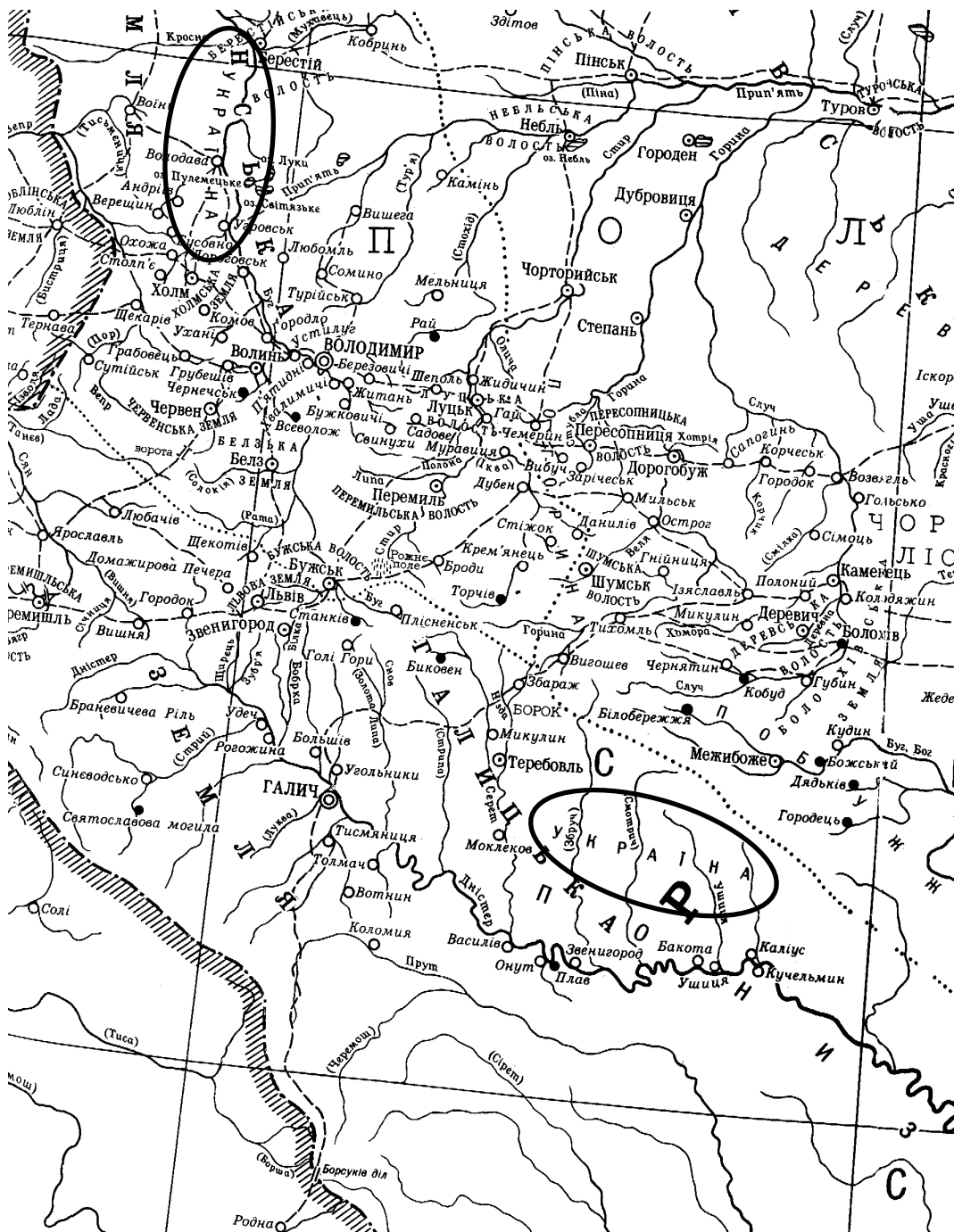
* На давніх картах під Волинню розуміли різні за розмірами території. У вузькому розумінні Волинь – це територія сучасних Волинської й Рівненської областей. У широкому розумінні Волинь включала й Київську землю. Так, на карті Великого кн. Литовського (картографи Mikalojus Kristupas Radvila, Tadeusz Makowski, 1613) ми бачимо позначення Волині із чіткими межами: Волинь Ближня (*Volynia citerior*) і Волинь Дальня (*Volynia ulterior*). До слова «*ulterior*», розташованого в районі р. Рось, на карті приписка: «*quae tum VKRAINA tum NIS ab aliis von citatur*». Межа між Ближньою й Дальньою Волинню проходила річкою Случ. На амстердамській карті 1655 р. (картограф Sanson d'Abbeville) ми бачимо Верхню Волинь (*Haute Volhynie*) – палатинат Луцьк, і Нижню Волинь (*Basse Volhynie*), куди входили палатинат Київ і нижче його – країна Козаків.

Після приєднання до Польщі в 1569 р. Волині, Київщини й Поділля ці землі становили для неї висунутий край оборони від Кримського ханства, прикордонні землі, а Київ-Фортеця був воротами до Речі Посполитої. Тому залежно від контексту використовуються терміни або «Русь» (коли йдеться про адміністративні одиниці), або «Україна», коли йдеться про оборону кордонів, про будівництво фортець або пільгове оподаткування. А вже прикордонні землі вимагали особливого статусу прифронтових територій (і його одержували!). Сучасник Самуїл Грондський (автор історії Хмельниччини, бл. 1660 р.), пояснює: «*Margo enim polonice kray; inde Ukrajna, quasi provincia ad fines regni posita*», що в перекладі з латини означає: «Латинське *margo* (кордон, межа) польською край, звідси Україна – як провінція, біля краю королівства розташована» [484, 415]. Якщо читач подивиться на карту (іл. VI), то йому стане зрозуміло, чому поляки називали ці землі українними. Вони після приєднання руських князівств за Люблінською унією витягнулися досить вузькою і широкою смугою на схід, захищаючи і Корону Польську, і ВКЛ із півдня. Для Польщі це були українні, прифронтові землі. Водночас, Червону Русь (Галичину й Холмщину) поляки вважали своїми споконвічними землями, хіба що називали їх «Східні Креси» (*Kresy Wschodnie*, від пол. «крес» — межа, кінець, край). У ширшому розумінні українними землями називалися всі колишні руські князівства (включаючи Червону Русь – Руське воеводство), які захищали Підляшшя. У вузькому розумінні Україною називалися прикордонні землі на південь від Києва – сучасні Черкаська, Полтавська обл. і частина Київської. Аналогічно Слобідською Україною називали прикордонні землі Московської держави (див. іл. XIV).

Альберто Віміна (1656) пише: «Країна ця називається Україною, тобто прикордонням; на її невинність (*ferocita*) вказує маса злаків, які виростають безладно й без обробки... жнива на засіяних нивах настільки рясні, що селяни зневажливо ставляться до цих дарів, які приносять їм благодатний ґрунт» [75, 67].

Щоб розвіяти наші сумніви, до яких земель застосовувався термін «Україна», звернімося до *Гійома Левассера де Боплана*. На нього часто посилаються як на безумовний авторитет, який вперше вжив стосовно нашої країни назву «Україна» замість широко використовуваної в ті часи назви «Русь». І тут ми маємо розвіяти черговий міф. У першому виданні цієї безцінної праці, яка вийшла в Руані в 1651 р., відсутнє слово «Україна», не тільки в тексті, але й на титульному аркуші (див. мал. 13.2). Повна назва цієї праці: «Опис земель Королівства Польського від кордонів Московії до кордонів Трансільванії» [42, 7, 238]. А для позначення України використовується поняття «*Oscanie*» – «Окраїна», і тільки в другому виданні, розширеному, яке вийшло в 1660 р., у заголовку з'являється термін «*Ucranie*». Він вводиться й до тексту, де використовується нарівні з терміном «*Oscanie*». Причини появи цього терміна очевидні – друге видання з'явилося після успішного повстання козаків під проводом *Б. Хмельницького* і утворення Гетьманщини. Оскільки козаки території південніше Києва, включаючи Січ і Дике поле, називали Україною, цей термін відбився в новому виданні. Проте новий термін використовувався у двох версіях – козацькою і польською мовами він звучав як «Україна», а руською літературною мовою, роль якої в ті часи виконувала церковнослов'янська мова, він звучав і як «Окраїна», і як «Україна». Перш ніж перейти до розгадки цієї опозиції (або дуалізму, кому як подобається), процитуємо *Г. В. Вернадського*:

Мал. 13.1 Частина Руської землі кінця XIII ст. Згідно з Руським літописом. Реконструкція за Іпатіївським списком [282].

«Козацтво як соціальне явище виникло в ситуації постійного прикордонного життя між лісами й степами, між слов'янськими державами на півночі й татарськими ханствами на півдні. Козацтво було породженням “україни” у початковому значенні слова, тобто “окраїни”, “прикордонної землі”. Саме від цього слова походить назва України з усіма етнічними політичними відтінками. Вздовж південного кордону Московської держави тяглася смуга, що складалася з ланцюга “україн”. Можна говорити про Рязанську україну, Тульську україну, Путивальську і Сіверську україну (Сіверська земля в етнічному відношенні була українською землею). На заході назву “україна” застосовували щодо південних прикордонних земель Великого князівства Литовського, приєднаних до Польщі в 1569 р. Україною також називалися землі на південь від Києва і Подолія» [71, розд. VII.3].

Мал. 13.2. Титульний аркуш першого видання «Опису України» Боплана, де відсутнє слово «Україна»

DESCRIPTION
DES CONTREES
DV ROYAVME DE
POLOGNE

CONTENVÈS DEPVIS
les confins de la Moscovie, iusques.
aux limites de la Transilvanie.

Par le Sicur de BEAUVLAN.

A ROÏEN;
Chez IACQUES CAILLOÏB, tenant
sa boutique dans la Cour du Palais.

M. D C. L I.

Як бачимо, «україн» було багато, і читач легко знайде у відповідних літописах посилання на «обські україни», «яїцькі україни» тощо. Можна згадати й народну пісню про річку Амур (кінець XVII ст.): «Во сибирской во украине, во даурской стороне...». Зауважмо також, що в XII-XIII ст. кияни називали необжиті землі за брянськими лісами «Заліською Україною», зовсім не підозрюючи, що на цій «україні» у майбутньому підніметься Московське князівство й розростеться величезне місто-мегаполіс Москва.

Тепер з'ясуємо, що ж насправді позначає термін «україна» і яка його природа. Ігор Шевченко пише, що наприкінці XVII ст. єрусалимський патріарх *Досифей* писав про землю Козаків, відому як *Καζακία*, а також *Ουκράϊνα* [476, нарис 12].

Олег Гуцуляк дає розшифровку цього давньогрецького слова: *Ukraina, ού-κράϊνῶ* (давньогрецьке) – «не-оброблена (земля)», «цілинні землі» (*agri deserti*), степ [142, 101]. Латиною воно звучатиме так: *ou-kraino*. Ось ми й бачимо появу слова *kraino*, «край», звідки походить слово «країна». Префікс *ou* давньогрецькою позначає «не». Разом префікс «не» і корінь «край» утворять слово, що означає «необроблена, необжита (земля), цілина, цілинний степ». Погодьтеся, дивно використовувати слово з таким значенням для назви країни. Драматичній історії заміщення автоетноніма Русь аллоетнонімом** «Україна» і супутнім масштабним інформаційним кампаніям ми приділимо особливу увагу, розглядаючи події XIX ст. (див., зокрема, §18.11; 18.13). А зараз розберемося, звідки взялося слово «окраїна», і чи має воно стосунок до терміна «україна»?

Давньоруське слово «**Оукраина**» (див. вище) є калькою з давньогрецького слова *Ουκράϊνα*. У старослов'янській і церковнослов'янській мовах перша буква «**Оу**» має назву «оукъ», що означає «наука, вчення, навчання». У глаголиці вона мала вигляд **Ѡ**, у кирилиці **ОУ** і була окремою буквою. У церковнослов'янській мові перша форма використовувалася на початку слів, друга – у середині й кінці.

У (пів)установних церковнослов'янських шрифтах цей диграф зазвичай виконували у вигляді пари окремих літер **О** («он») + **У** («ік»), у зв'язку із чим він одержав назву «он-ік».

У гражданському шрифті, який запровадив *Петро I*, лігатурний кириличний «ук» набув форми сучасної «**У**». Проте нерідко замість нього в сучасній російській мові використовують букву «**О**».

* «У імені як символі сутність уперше являється всьому іншому, – говорить О. Ф. Лосев, – адже саме в символі струменіють ті енергії, які, не залишаючи сутності, все ж таки частково являють її всьому навколишньому». І далі він зазначає: «Природа імені, виходить, магічна» [420]. В основі імен героїв і країн лежать давні, сакральні назви народів і племен. Відповідно до Біблії, спочатку було Слово, і Слово було Бог (Бут.).

«І класичні, і сучасні психолінгвістичні дослідження (від робіт В. фон Гумбольдта і Ф. де Соссюра до теорії породжувальної граматики Н. Хомського) підтверджують, що зв'язок між словом і дією не випадковий не тільки в примітивних віруваннях, але й у сучасній мовній практиці. Те ж саме експериментально доведено фоносемантикою – наукою про зв'язок значення слова з його звучанням. Ці дослідження показують, що мовні матриці несвідомо впливають на сприйняття реальності, особливо якщо вони впливають на генетичну пам'ять. Нейролінгвістична психотерапія (НАП) працює з обмеженнями в моделях реальності. Усунення їх, тобто перекодування, сприяє вирішенню проблем клієнта і підвищує ефективність його взаємодії зі світом. Негативні слова, особливо в ролі символів, підключають відповідні центри в корі мозку і сприяють формуванню негативної установки» [437, 12]. Негативні назви, особливо як назва країни, неминуче негативно позначаються на житті її громадян. Докладніше – див. [437, 9-13].

** Назва, яку дає якомусь етносу інший етнос.

У сучасній українській мові цей диграф перетворився на букву «В» або «У», але в деяких випадках і на «О» [372, 48-49].

Наведемо приклади в табл. 13.1.

Табл. 13.1. Приклади переходу диграфа «ОУ» у букви «в», «у» і «о»

Церковнослов'янське/ Давньогрецьке	Російське	Українське
Оучить	учить	вчити
Оулица	улица	вулиця
Оукропъ	укроп/окропить	кріп (окріп)
Оумълчаша	умалчивать	замовчувати
Зърноу	зерну	зерну
Оудариль	ударил	вдарив
Оучинила	учинила	вчинила
Оуси	все	всі/усі
Оусеволодь	Всеволод	Всеволод
Оугры	венгры	угри
Оукраина	Окраина	Україна/Вкраїна
Оумѣніе	умение	вміння
Роускаго	русского	руського

Таким чином, слова «Україна» і «Окраїна» походять від одного давньогрецького слова і є синонімами. Зауважимо, що в Підкарпатській Русі освічені русини (наприклад, О. Духнович), в другій половині XIX ст. саме так – «Оукраина» – вживали назву «Україна»^{*}.

Не менш важливим є й наступний аспект застосування терміна «Україна» до XVIII ст. У якому контексті використовували його сучасники, і як він співвідносився з назвою Русь? Не слід плутати термін «Україна» з етнічною самоназвою «Русь», яка має сакральну природу. Там, де йшлося про культурні й релігійні питання, про управління й економіку, використовувалася *автоетнонім* «Русь», у випадку військових конфліктів, захисту земель Корони Польської, оборонних заходів використовувалися *аллоетноніми* «Україна», «українний».

Ми вже розглядали нюанси вживання терміна «Русь» у §9.3. Наведемо ще кілька прикладів. Папський нунцій у Польщі *Торрес* 1622 року пише у своєму повідомленні:

^{*} У світі вищезгаданого ми можемо повернутися на початок параграфу й перечитати «наукові вишукування» Сергія Шелухіна. Нічого страшного в цих «вишукуваннях» не було б, якби вони залишалися на маргінесі культурного життя, а не вводилися до дидактичної та пізнавальної літератури для школярів. Крім того, за рівнем його наукових статей можна оцінити рівень Центральної Ради й міністрів УНР, адже С. П. Шелухін вважався одним із найбільш інтелектуально розвинених політичних діячів УЦР і УНР. Не дивно, що УНР не витримала конкуренції з іншими політичними силами під час громадянської війни 1918-1921 рр. і безславно закінчила своє існування (гл. 19).

«Гніздом [схизматиків, тобто православних] є Русь, що ділиться на три частини: Червона Русь із містами Львовом, Перемишлем, до якої належить і Волинь; Біла Русь, що простягнулася від Риги, столиці Ліфляндії, до Московського кордону, включаючи Полоцьк, Оршу, Вітебськ, Могильов; Чорна Русь, розташована між Литвою й Волинню, до Києва з містами Пінськом, Новогрудком і Овручем...» [441, 194].

Як бачимо, Русь і Велике кн. Московське тут чітко розрізняються, під Руссю мали на увазі Південну Русь і Білорусію, але про Україну та українні землі тут не йдеться. В окремий прикордонний регіон виділяє Україну *Мелетій Смотрицький*. Він у своєму полемічному творі «Тренос» (1610) пише про «духовних осіб, які люблять свою батьківщину», які мають «батьків, братів, сестер і інших рідних і близьких, що живуть у краях, ближчих до ворога, на Волині, на Україні, на Подолії та на Підгорії» [441, 175]. Тут під Україною, як це відбулося на багатьох картах, мається на увазі територія Русі на південь від Києва, або Країна Козаків.

Але особливо цікаво довідатися, як *Б. Хмельницький* називав свою країну і своїх сучасників, наших предків. В універсалі від 28 травня 1648 р. він звинувачує поляків, що вони підкорили «истинные с древних веков земли и провинции Сарматские, аль-бо казацкие наши Руские, от Подоля, Вольни и Волох посполу и аж до самого Вильна и Смоленская долгие и обширные границы свои имущие, а именно землю Киевскую, Галицкую, Львовскую, Хелмскую, Бельзскую, Подольскую, Вольнскую, Перемышльскую, Мстиславскую, Витебскую и Полоцкую; и не только в упомянутых землях и провинциях наших Русских славное имя наше казацкое испразднили, але, що найгорше и найжалостнейше, всех оных братию нашу Роксолянов в невольническое подданское ярмо запрягши, от веры отечестия православных Грекоросійских отторгнули...» [441, 370]

Тут же він пише про «вітчизну нашу» (козацьку) – «Украину Малоросійскую», під якою розуміє територію від Дикого поля («піль диких») до Чигирина, Трахтемирова, Переяслава, Полтави, але не згадує серед міст козацьких, українних Києва. Таким чином, під Козацьким краєм козаки розуміли українні землі Малої Русі, розташовані на південь від Києва по обидва береги Дніпра.

Про польський сарматизм ми вже писали, а південноруський сарматизм ми розглянемо пізніше (§14.3), але аналогічних висловлень можна навести безліч, і не тільки *Б. Хмельницького*. Тільки ніде в період, який ми розглядаємо, не трапляється самоназва «українець», а корінні жителі не ідентифікують Русь із Україною, радше можна зустріти ідентифікацію з Річчю Посполитою.

Серед істориків існує практика ретроспективного застосування сучасних назв країн до попередніх епох, як, наприклад, у випадку із Францією. *І. Рудницький* зазначає: «Французькі історики не вагаючись включають кельтські й романські регіони до історії Франції, незважаючи на те, що термін “Франція” виник пізніше і споконвічно стосувався тільки ареалу Парижа, Іль-Де-Франс» [цит. за 305, 42-43]. *О. Прицак* наводить аналогічний приклад з Індією. Проте у нашому випадку такий підхід зовсім заплутує ситуацію й не дозволяє простежити етногенез української нації, який до сьогоднішніх днів не завершився. Крім того, такий підхід затушовує геополітичні причини зміни назви жителів нашої держави із самоназви «русини» на більш вузьку назву «малоросіяни» і, потім, «українці». Ці геополітичні обставини зіграли й продовжують відігравати драматичну роль у формуванні української політичної нації, як це ми покажемо надалі.

Тому, розглядаючи період до початку ХІХ ст., ми будемо використовувати терміни «Україна», «українний» у тому значенні, яке вкладали в нього сучасники, а не в сучасному значенні назви держави «Україна», з ретроспективним перенесенням сучасної назви в більш ранні періоди.

13.2. Соціальний і етнічний склад населення Південної Русі на початок ХVІІ ст.

13.2.І. Етноси й субетноси на Русі й у Східній Європі

Перш ніж ми перейдемо до бурхливих подій ХVІІ ст., які заклали майбутню стратегію розвитку нашого суспільства, зупинімося на аналізі його соціальної картини. У зв'язку з вродженням князівських династій і переходом їхніх представників у католицитво й уніатство ця соціальна верства перестала грати провідну й системотворчу (або державотворчу) роль у південноруському суспільстві. Навпаки, найвпливовіші й найавторитетніші роди, такі як *Острозькі* й *Вишневецькі*, перейшовши в католицитво, почали деструктивно впливати на становлення Русі. Після проголошення унії 1596 р. жителі Русі у пошуках своєї самоідентифікації стали більш чітко усвідомлювати себе православними, і під критерієм «руського» почали розуміти не мову або етнічну приналежність, а «грецьку віру». Оскільки православна греко-візантійська віра мала на Русі свої особливості (традиції), вона стала називатися «руською вірою». Приналежність до руської віри стала головним мірилом ідентифікації русина незалежно від того, чи був він етнічним русином, татариним, євреєм, сербом або німцем. Хрещення за православним обрядом, отримане православне ім'я, виконання православних обрядів, дотримання постів і свят ідентифікували русина, свого. Приналежність до католицизму, протестантських течій і уніатства вказувала на чужого. Перехід в унію автоматично перетворював етнічного русина на ляха, а дотримання протестантських обрядів – на німця або литвина.

При цьому ми повинні пам'ятати, що в Східній Європі, і зокрема на території сучасної України, у цей період закладалися основи самоідентифікації великих спільнот населення – етносів і субетносів (див. табл. 13.2). На базі католициста стала формуватися польська нація, куди ввійшли руські князівські династії, на основі уніатства формувався субетнос галичан, а на основі переплетення протестантських течій, уніатства й православ'я – білоруський етнос і субетнос волинян, на базі ісламу – кримські татари й ногайці. До особливостей формування субетносів галичан і волинян ми будемо неодноразово звертатися пізніше, а зараз докладно розглянемо соціальні верстви Південної Русі в рамках православної спільноти і їхні взаємини. Ядром Південної Русі було Київське воеводство, яке і стало флагманом змін під час переходу Русі від традиційного до ранньомодерного суспільства (§13.3.V).

\

16.23. Висновки

В першу чергу ми відповімо на приховане запитання читача: «Чому ми пишемо Русь-Україна, а не сучасну назву країни – Україна?». Ми вже приділяли цьому питанню достатньо уваги (§13.1). Тут же варто підкреслити: якщо розглядати наступність формування держави з історичного погляду, то назва «Україна» обмежує нас жорсткими часовими й територіальними рамками. Річ у тім, що в географічному плані під українними землями в широкому сенсі розуміли землі Корони Польської, населені русинами, тобто територію від Галичини й Волині до Поділля й Київщини. Саме під впливом поляків і австрійської адміністрації ця назва в середині ХІХ ст. закріпиться серед прихильників автономії Малоросії та виступить альтернативою загальноживаному терміну Мала Росія (§18.8; 18.11; 18.12). Користуюся цією назвою, ми різко звужуємо не тільки географічні рамки, але й часові. У цьому випадку витоки держави під назвою «Україна» сягають розглянутої моделі Козацької республіки Б. Хмельницького (§14.3.ІІ; 18.12.ІІІ) і ніяк не пов'язані з Київською Руссю, її символікою, київськими князями й богатырями. Мало того, козацьке повстання і було спрямоване проти князівсько-магнатської влади, яку персоніфікував *руський князь Я. Вишневецький*^{*}. В просторовому відношенні ми також відокремлюємо території Степу й Криму, які контролювало могутнє Кримське ханство і його васали – Едісанська, Джамбульська, Едичкульська й Буджакська Орди (іл. ХІV).

Конфліктний дуалізм такого найменування добре розумів М. Грушевський, тому своїй визначній історичній праці він дав назву «Історія України-Русі». У цьому питанні він не був оригінальним і запозичив термін у поляка В. Б. Антоновича. Ми ж вживаємо більш коректне поняття – «Русь-Україна», інакше неможливо відновити історичну наступність і право на території, які займає нині Україна. Таким чином, магістральним шляхом формування держави Україна є простежена нами безперервна історична, культурна і юридична наступність від Боспорського царства через Русь, Малу Росію, Російську імперію та УРСР (див. мал. 16.3). Надалі ми ще зупинятимемося на різних аспектах цієї схеми. Тут же можемо сказати, що найбільш оптимальне вирішення такого дуалізму – повернути нашій країні *історичну* назву Русь. Крім зазначеної вище *історичної* наступності існує й багато інших причин для повернення країні її споконвічної назви «Русь», про що йтиметься пізніше.

---

* Ця проблема показово виявилася під час фінальної частини обговорення на телеканалі «1+1» «великого українця» з 10 фіналістів. Відомий поет Юрій Рибчинський, виходячи із цих позицій, закономірно виступав проти розгляду в ролі великого українця Ярослава Мудрого, оскільки в його уявленні історія України почалася від часів Б. Хмельницького, і ця позиція досить поширена і раціональна.

Ми також повинні згадати тут і західноукраїнський аспект історичного розвитку нашої держави, на який звертають увагу ряд українських істориків. Сутність цієї полеміки складається в наступному.

В §13.4 ми наводили цілком слушне зауваження *Н. Яковенко* про некоректність ототожнення *С. Плохієм* «усього, що українське, з козацьким» [496, 52]. У цьому ми могли переконатися на підставі розглянутого вище матеріалу. Проте у своїх сумнівах *Н. Яковенко* йде далі й висловлює думку, що православно-козацьку ідентичність «належить сприймати лише як один з багатьох фрагментів строкатої палітри ідентичностей українців XVII століття» [496, 53]. Вона звертає увагу, що й русини-католики разом з русинами-протестантами обстоювали в Руському воєводстві (Галичині) регіональні інтереси своєї «малої батьківщини», що ідентичність православних і уніатів на Волині не була опозиційною і що свідомість, яку прищеплювала своїй пастві уніатська церква, не перетворювала русинів на людей католицької культури. Мало того, *Н. Яковенко* ставить актуальне запитання: «...з якою “Руссю” пов’язали козаків кийвські ієрархи, “націоналізуючи” козацтво упродовж 1620-х? Дозволю собі єретичне припущення, що за цією-то “Руссю” ховалася благородна фікція – “нація”, сконструйована в головах скривджених православних ієрархів, і що лише силою обставин це на певний час збіглося з інтересами козацтва» [496, 49].

Дійсно, Західна Русь-Україна розвивалася своїм власним шляхом в рамках Корони Польської та Австрійської імперії. Тут формувалися окремі українські субетноси у межах територіальних автономій: Буковини, Підкарпатської Русі, Східної Галичини та Західної Волині. Найяскравіше виражений субетнос сформувався у Червоній Русі – Східній Галичині. Він набув власної яскраво вираженої ідентичності, в основі якої лежить греко-католицьке віросповідання. Цим питанням ми присвятимо наступну главу і в подальшому будемо приділяти їм пильну увагу (§20.11.ІІІ). Забігаючи наперед, відзначимо, що ця багатокультурність Русі-України, а також альтернативність варіантів розвитку відіграли важливу роль у формуванні держави і ще раз довели її потенційну силу і стійкість. У той же час не викликає сумніву наявність магістрального шляху розвитку нашої держави, нерозривно пов’язаного зі своїм сакральним центром – Києвом.

Тепер же підведемо проміжні підсумки розвитку державності Русі-України на кінець блискучого періоду, яким стало XVIII ст.

1. Найвидатнішим досягненням цього періоду став вихід Малої та Великої Росії на геополітичну арену ключовими європейськими акторами. Це стало можливим завдяки об’єднанню їхніх ресурсів і створенню Російської імперії за аналогією з Британською імперією. У другій половині XVIII ст. ключові європейські країни визнали Російську імперію рівним до них суб’єктом геополітики. Очевидно, цей прорив до списку провідних країн світу був би неможливий, якби Мала і Велика Росії діяли розрізнено.

2. Прямим результатом цих спільних зусиль стала блискуча перемога над традиційними супротивниками Русі-України: степовими ордами, Кримським ханством, Туреччиною і Короною Польською. Ми пам’ятаємо, що боротьба з кочівниками, а потім і з Золотою Ордою від моменту створення Київської Русі була для кийвських князів стратегічною метою № 1. Ця багатовікова виснажлива боротьба з печенігами, половцями, татаро-монголами, татарами і турками за контроль над Степом поглинала величезні матеріальні та людські ресурси, перешкождала творчому розвитку Київської Русі і призвела її до розпаду. Згодом завдання

безпеки південних кордонів Русі не змогли забезпечити ні Велике кн. Литовське і Руське, ні Річ Посполита. Постійна військова загроза з боку Степу перешкождала також створенню самостійної держави. Безперервні набіги татаро-турських орд підривали економічний потенціал Русі-України, мільйони людей гинули в боях або були забрані в рабство (ясир). Для перемоги над Степом потрібен був надійний союзник. Після численних альянсів (з Литвою, Польщею, Річчю Посполитою, Трансільванією, Швецією, Кримським ханством, Туреччиною) найоптимальнішим і найрезультативнішим виявився союз із Великою Росією. У союзі з нею протягом XVIII ст. стратегічне завдання № 1 – підпорядкування Степу – було успішно вирішено. У другій половині XVIII ст. був повалений і другий традиційний противник Русі-України – Польща. Повернення правобережних земель до складу Русі-України відновило роль Києва як об'єднувачого центру. На жаль, землі Червоної та Підкарпатської Русі опинилися в складі Австрійської імперії і були приєднані до Русі-України тільки в середині ХХ ст. Для вирішення цих стратегічних завдань були потрібні мобілізація всіх ресурсів Російської імперії і діяльність цілої плеяди блискучих особистостей. Серед них найпомітнішу роль у боротьбі з ворогами Русі-України зіграли гетьман *Мазепа, Петро I, Єлизавета Петрівна*, гетьман *Кирило Розумовський, Катерина II*, граф *Румянцев-Задунайський* (§16.9), кн. *Потьомкін-Таврійський* (§16.18), кн. *О. Безбородько*, кн. *В. Кочубей* тощо. Фактично, протягом всього XVIII ст. вихованці та представники Русі-України були ключовими фігурами в управлінні Російської імперії. Вони визначали її зовнішню і внутрішню політику.

3. Ці блискучі перемоги призвели до територіального розширення Русі-України. Після тисячолітньої боротьби з войовничими племенами кочівників ця загроза Степу була ліквідована. Перемога над Туреччиною і Кримським ханством далася важко, але результат був того вартий. Вперше за тисячолітню історію населення Русі-України змогло зітхнути з полегшенням і лягати спати без остраху опинитися на ранок проданим у рабство в мусульманські країни. У результаті розчленування Польщі в загальний економічний простір Русі-України повернулися її споконвічні землі на Правобережжі Дніпра. У XVIII ст. почалося формування загального економічного простору Русі-України, в який були включені величезні родючі землі Степу. Колонізація та освоєння Степу продовжувалися і в ХІХ ст. У колонізації цих земель брали участь не лише козаки і селяни Малої Росії, але й українські селяни Галичини та Буковини, які масово тікали від гніту польської шляхти з Австрійської імперії. Успішному освоєнню Степу сприяли і кваліфіковані емігранти: німці-меноніти, серби, росіяни, греки, євреї, молдавани, італійці, французи, швейцарці. Вони допомагали створювати мануфактури, будувати верфі та міста, розвивати промисловість, вони принесли нам нові передові технології ведення комерції, торгівлі, сільського господарства, культуру обробки картоплі, кукурудзи, тютюну, винограду, різних плодоовочевих культур. Територія Степу, яка одержала назву Новоросії, практично не зазнала кріпацтва і розвивалася за законами західного буржуазного суспільства. Це сприяло створенню особливого унікального мультикультурного середовища, забезпечило взаємозбагачення представників різних народів і призвело до приголомшливих темпів розвитку економіки.

Створенню загального економічного простору посприяла також ліквідація анархічної Запорізької Січі (§16.16). Систематичну боротьбу з Січчю, ватажки і старшина якої спеціалізувалися на грабінницькій економіці, почав ще гетьман *Мазепа*. Для цього він звів

Новобогородицьку фортецю (§15.5). Безперервна боротьба реєстрових і городових козаків Гетьманату з набігами січовиків тривала довгий час. Економічному розвитку Русі-України перешкождали і торгові бар'єри, штучно створені січовою старшиною. Вона стягувала надмірні побори з купців за використання переправ, доріг, не гребуючи грабежем особливо багатих караванів. Це перешкождало динамічному розвитку торгівлі на території Русі-України та її економічному розвитку. Мирна ліквідація Січі в 1775 р. викликала схвалення в країнах Західної Європи і знаменувала собою рішучий крок до цивілізованих форм економічного розвитку. Значна частина низових козаків погодилася з ліквідацією Січі, а ті, хто бажав перейти на осілий спосіб ведення господарства, отримали землю і фінансову підтримку. Ті ж козаки, які не бажали полишати військове ремесло, отримали землі на Кубані для охорони кордонів імперії. Невелика частина козаків, яка бажала зберегти традиції Січі, емігрувала до Османської імперії, де створила Задунайську Січ, але зазнала там прикрих розчарувань.

4. Визначним явищем на шляху до європейського способу життя стала прискорена урбанізація нових обширних територій Русі-України. Були засновані міста, які й сьогодні є окрасою і славою України: Єлисаветград (Кіровоград), Дніпропетровськ, Херсон, Миколаїв, Одеса, Сімферополь, Севастополь, Маріуполь, Мелітополь. Значним імпульсом до цивілізованого розвитку існуючих міст стала також «Жалувана грамота містам» (1785).

5. Об'єднання Малої та Великої Росії викликало феноменальний розквіт культури і мистецтва на Русі-Україні. Цьому сприяла економічна стабілізація, досягнута під час правління гетьмана *Мазепи*. Тут в першу чергу потрібно відзначити феномени українського («козачого») бароко (ансамбль Києво-Печерської Лаври, Михайлівський собор у Києві та ін.) і Києво-Могилянської академії. Вихованці академії зіграли ключову роль у становленні імперії (§15.7). Ідеологом імперії виступив *Феофан Прокопович*. У XVIII ст. в Малій Росії були написані твори, які відіграли дуже важливу роль у формуванні державної ідеології Русі-України: Літопис Самійла Величка, Літопис Самовидця, Літопис Григорія Граб'янки та «Історія Русів» (§16.14). Ці твори разом з «Синописом» *І. Гізеля* (1674) заклали фундамент державності Русі-України і проклали її історію в докнязівські часи, аж до легендарних русів. Ці твори викликали величезний інтерес освіченого населення Русі-України до свого коріння і стимулювали серйозне наукове вивчення історії нашої країни. Наступна фаза розквіту культури і мистецтва почалася під час правління *Єлисавети Петрівни*. Був відновлений Гетьманат, на території Русі-України гетьманська столиця Глухів стала законодавицею моди. Тут в 1739 р. відкрилася перша в імперії музична школа. У Києві будувалися і реконструювалися унікальні споруди в стилі бароко, зокрема Велика лаврська дзвіниця (1735-45, арх. *І.Г. Шедель*, *Ф. Васильєв*), Андріївська церква (1744-1767, арх. *Б. Растреллі*) і Маріїнський палац (XVIII ст., арх. *Б. Растреллі*). У Козельці був зведений величний собор Різдва Богородиці з унікальним п'ятиярусним іконостасом архітектором *Б. Растреллі*. За часів *Катерини ІІ* були закладені і збудовані нові міста, з'явився новий стан – інтелігенція. В кінці XVIII ст. *К. Розумовський* у Батурині збудував чудовий палац (арх. *А. Рінальді* і *Ч. Камерон*).

Таким чином, XVIII ст. завершило блискучий етап становлення державності Русі-України. Більша частина історичних земель Русі-України була зібрана в один економічний простір. Русь-Україна вступила в XIX ст. у величезному економічному і культурному піднесенні.